

## СІЧНЕВЕ ПОВСТАННЯ В ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНА

*В статті аналізуються причини, передумови й обставини антимосковського повстання в Польщі в 1863–1864 рр. Акцентується увага на підтримці повстання українським населенням на Правобережній Україні, ролі релігійного фактору в цьому процесі. З'ясовуються причини розходжень між основними “крилами” повстанців. Показується значення повстання для розвитку добросусідських відносин українського й польського народів, єднання їх зусиль у боротьбі зі спільним ворогом-загарбником.*

**Ключові слова:** Польща, Україна, духовенство, збройне повстання, національно-визвольний рух.

**Постановка проблеми.** Становлення незалежної Української держави, шалений спротив цьому процесу з боку московських шовіністів, а водночас пошуки наших союзників ще більше актуалізують у ці дні питання євроінтеграції, прагнення українців жити власним вільним життям, незважаючи на підступні дії злочинних окупантів. У цьому процесі захисту національних інтересів України велику роль грає розвінчання імперських міфів минулого та пошуків відповіді на причини європейського майбуття України. Сьогодні зрозуміло, що в свій час російська влада надзвичайно вміло скористалася українсько-польською неприязню та ворожнечею, аби всіляко поглибити й ускладнити мимовільні україно-польські суперечності й скористатися цим задля реалізації своїх підступних імперських планів. Тож нині так важливо показати справжнє підґрунтя тих міждержавних відносин, які мають доленосне значення для України сьогодні.

**Аналіз актуальних досліджень.** Тема польського національного руху ХІХ ст. здавалося б достатньо осліджена в історичній літературі. Вивчалися різні аспекти та складові цього руху, в тому числі й участь у ньому українських діячів, його підтримки на території України, використання козацької тематики й інших тем української історії для залучення до лав польського національного руху українців. Під час підготовки і самого польського виступу (повстання) 1863–1864 у Варшаві був створений Центральний національний комітет, якій згодом став Національним урядом, з яким співпрацювали й українські діячі. До українських епізодів у Січневому повстанні звертаються Бендюг В. (хроніка очима православних авторів) [3], Земський Ю. [6], Колянчук О. [7], Ярмошик І. (“Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863) польські повстання проти царизму на сторінках часопису “Rocznik Wołński” (1930-і роки)”) та ін.

З представників польської еміграції створювалася розвинена мережа його підпільних відділень, які мали різні назви – Уряди, Агентства, Комітети та ін. і діяли, крім Російської імперії, в різних країнах – Франції, Румунії, Османській та Австрійській імперіях. Польські емігранти підтримували учасників виступу коштами, зброєю, формуванням воєнізованих груп. Найбільш активним у цьому плані виявився центр в Добруджі (тоді

Османська імперія). Бачинська О. пропонує увазі читачів два документи, які демонструють діяльність польських емігрантів у Галаці для підтримки польського виступу 1863 [1].

**Метою статті** є узагальнюючий аналіз причини, передумов й обставин національно-визвольного повстання в Польщі в 1863–1864 та його підтримка українським населенням Правобережної України на тлі релігійних відносин того часу.

**Виклад основного матеріалу.** Наприкінці 1850-х провідні політичні кола Польщі, які надихалися змінами в тогочасній Європі, зокрема, об'єднанням Італії, активізували діяльність, спрямовану на відродження власної державності. Згідно зі своїми політичними поглядами, на кінець 1861 вони розділилися, на два табори – так званих “білих” і “червоних”. До першого (поміщицько-буржуазного) табору, очолюваного маркграфом Олександром Вельопольським, належали переважно представники шляхти, котрі вважали за доцільне пасивний внутрішній спротив російському самодержавству й поступове поновлення Речі Посполитої в межах, які вона мала до Першого поділу (1772), погоджуючись навіть на часткову втрату автономії.

Натомість “червоні” склали більш строкату шляхетсько-буржуазно-демократичну партію – до них належали як представники шляхти й інтелігенції, так і міщани та селяни. Вони дотримувалися радикальних соціально-політичних поглядів, вважаючи, що єдиним засобом звільнення Польщі може бути збройний виступ. Більшість із них теж прагнула відновити кордони Польщі 1772, але при цьому частина визнавала право на самовизначення литовців, білорусів та українців. Не випадково герб повстанців згодом включав зображення білого орла (символ Польщі), лицар (символ Литви) і архангела Михаїла (символ України). І якщо рушійними силами “білих” були поміщики, середня і велика буржуазія, вищі прошарки духовенства і службовців, то рушійними силами “червоних” виступали робітники, ремісники й селяни, дрібна шляхта, нижчі прошарки чиновництва, службовців і духовенства [4, с. 201–205].

Взявши курс на підготовку збройного повстання, польські патріотичні організації розгорнули свою діяльність на Правобережній Україні, яка була спрямована насамперед на залучення до участі у визвольному русі місцевого польського населення. Це зумовлювалось, по-перше, тим, що на Правобережжі, на відміну від інших районів України і Росії, був чималий прошарок польського населення (485 тис. чол., або 9,2 % населення краю), зокрема дворянства, яке поділяло погляди й прагнення прихильників визвольного руху в самій Польщі. Зосереджуючи в своїх руках понад 80 % усіх приватновласницьких земель та більшу частину матеріальних ресурсів краю, ця частина дворянства, за задумом польських революціонерів, могла стати значною опорою в їх боротьбі. По-друге, Правобережна Україна, яка раніше перебувала під гнітом панської Польщі, розглядалася частиною польських патріотів, що поділяли ідеї дворянської знаті про відновлення Польщі в кордонах 1772, як її провінція, що входила в сферу їх

територіальних претензій. І, по-третє, беручи курс на залучення населення трьох із дев'яти українських губерній (Київська, Подільська і Волинська) до польського національно-визвольного руху, його організатори виходили також із того, що тим самим вони зможуть у потрібний для них час відвернути певні сили царської армії від придушення повстання в Польщі.

Виходячи з цих та ряду інших обставин, керівники польського визвольного руху ще задовго до початку повстання у Варшаві створили на Правобережній Україні широку мережу повстанських організацій, очолених десятичними, соцькими, тисяцькими й окружними начальниками, що підлягали керівникам повітової повстанської адміністрації. Спочатку її очолював “Центральний комітет на Русі”, а пізніше – “Провінційний комітет на Русі”, утворений 22 серпня 1862. Керівниками комітету були А. Юр'евич, Е. Ружицький, С. Коперницький, Б. Жуковський та Я. Сирочинський. “Провінційний комітет на Русі” призначив керівників підготовки і проведення повстання в окремих губерніях. Ці обов'язки в Київській губернії поклали на штабс-капітана В. Рудницького, в Подільській – на Олександра Яблоновського і в Волинській – на Едмунда Ружицького.

Вони розповсюджували у великій кількості патріотичну літературу, заборонену царською цензурою, вербували майбутніх членів повстанських загонів, збирали кошти для придбання зброї й військового спорядження, організували маніфестації протесту проти національного гноблення тощо. Значна увага приділялася розповсюдженню газет, журналів, листівок і прокламацій, що закликали населення до рішучої боротьби проти царського самодержавства, за відновлення суверенної Польської держави. Тільки у серпні – вересні 1861 в цих 3 губерніях України (Київська, Подільська, Волинська) зареєстровано не менше 45 маніфестацій.

Учасники польського визвольного руху добре розуміли, що успіх повстання у великій мірі залежатиме від позиції, яку займуть місцеві селяни. Тому вони вживали заходів до залучення їх на свій бік, і з цією метою поширювали серед них відозви, листівки і прокламації (“До козаків, що тепер селяни”, “Брати поляки, русини і литовці” та ін.), а також відвідували сільські сходи, де відкрито закликали селян до спільної боротьби проти царизму. Доповідаючи начальнику III відділення про один із таких сходів, київський, подільський і волинський генерал-губернатор писав у березні 1863, що “відставний штабс-капітан Мазевський, Піотровський і Стефан Бігловський почали залучати до себе тимчасовозобов'язаних селян..., говорять їм про рівність усіх людей” [11].

Загалом пропаганда проводилася широко, але її вплив на селянські маси був ще слабкий. Це пояснюється як соціальною і становою різноманітністю учасників руху, так і пов'язаною з цим відсутністю в його середовищі єдності поглядів на аграрне, національне й деякі інші програмні питання. Зокрема, не тільки “білі”, а й більша частина “червоних” відстоювали збереження поміщицького землеволодіння, тому вони в своїй агітації або зовсім обходили аграрне питання, або обмежувалися загальними обіцянками. Правда, Зігмунд Сераковський, С. Бобровський та інші

представники лівого крила “червоних” прагнули відібрати поміщицькі землі і безоплатно передати їх у володіння селян, але вони не змогли добитися внесення цих революційно-демократичних вимог до програми Тимчасового революційного уряду. Вимоги “червоних”, викладені в декреті Центрального національного комітету від 22 січня 1863, зводилися до передачі у власність селян лише тих земель, які перебували на той час у їх користуванні й за які вони мали виплачувати податки. Поміщикам обіцяли виплатити відповідну винагороду з загальнодержавного фонду. Іншим декретом, прийнятим того ж дня, сповіщалося про намір уряду відразу ж після перемоги наділити всіх бідних, безземельних селян, які брали участь у збройній боротьбі проти царизму, ділянками землі з державних земельних фондів у розмірі бл. 3 моргів (1,7 – 1,8 десятини). У разі загибелі повстанця цей наділ передавався його сім'ї.

Отже, програма “червоних” була певним кроком уперед на шляху до поліпшення тяжкого становища, в якому перебували селяни. Проте, зберігаючи дворянське землеволодіння і де в чому змінену систему викупу, аграрне законодавство “червоних” в основному прирікало селянські маси на ту саму економічну залежність від учорашніх кріпосників, які несла їм реформа 1861. Природно, що така програма аж ніяк не задовольняла віковичних прагнень селянських мас до землі і волі.

Незважаючи на це, український національний рух продовжував розвиватися. Одним із його виявів була діяльність українських ліберально-буржуазних громад, які виникли наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та ряді інших міст. Складаючись переважно з представників української дворянської і різночинної інтелігенції, громади, незважаючи на їх різномірний склад, спочатку в цілому прихильно ставилися до польського визвольного руху. Цьому значною мірою сприяли, з одного боку, спільні прагнення і мета – боротьба проти національного гноблення з боку царизму і, з другого – різнонаціональний склад цих організацій (до них входили не лише українці, а й поляки, литовці та представники інших національностей).

Спершу громади ставили своїм завданням всебічне вивчення природи, етнографії і культури України. Подальший розвиток польського визвольного руху вніс істотні зміни у погляди громад. В їх середовищі посилювався процес національного і політичного розмежування. Українці почали виходити з польських патріотичних організацій, а поляки – з українських. Це розмежування обумовлювалося, по-перше, висуненням польськими повстанцями гасла про відновлення Польщі у кордонах 1772, яке передбачало приєднання значної частини українських земель до Польської держави, і, по-друге, негативним взагалі ставленням частини громадівців до виступів польських повстанців.

Ліве крило українських громад, найактивнішими діячами якого були А. Красовський, В. Синьогуб та інші, прихильно ставилося до польського визвольного руху і прагнуло організувати на його підтримку виступи українського селянства. Значну роботу в цьому напрямі, зокрема, проводив

підполковник А. Красовський, який виїжджав до Корсуня, де в квітні 1862 відбулися селянські заворушення. Він проводив серед учасників виступів агітацію, поширював у Житомирському піхотному полку листівки зі зверненням до солдатів відмовитися від участі в придушенні селянських заворушень, застосування зброї проти народу, брав участь у студентських зборах, закликаючи до організації виступів на підтримку польських повстанців.

Проводилася робота серед російських військових гарнізонів, дислокованих в Україні, Польщі і навіть у Петербурзі. У підготовці до повстання брали участь члени “Комітету російських офіцерів в Польщі”, одним із засновників і керівників якого був українець Андрій Потебня (31.08.1838 – 4.03.1863), брат українського філолога Олександра Потебні (1835–1891), що народився в с. Перекопівка Полтавської губернії (тепер Роменський район Сумської області). В 1856 він закінчив Костянтинівський кадетський корпус, служив у Шліссельбурзькому полку підпоручиком. Влітку 1862, покинувши полк, перейшов на нелегальне становище, був близький до “Землі і волі”. У червні 1862 у варшавському парку він здійснив невдалий замах на намісника Царства Польського Лідерса і добровільно примкнув до повстанців.

Агітаційну роботу серед учнівської молоді проводив гурток Є. Моссаковського, створений у 1861 при Київському військовому училищі. Об’єднуючи в своїх лавах представників української і польської молоді, цей гурток вивчав і поширював серед вихованців школи революційні ідеї Т. Шевченка, виховував у молоді любов до народу й ненависть до царизму. Гурток ставив своїм завданням підготовку виступу селян на допомогу польським повстанцям. Подібну програму мала і група української молоді на чолі з членом громади В. Синьогубом. Співчуваючи як послідовник А. Красовського польському визвольному рухові, він у квітні 1863 за допомогою братів Потоцьких і Пилипенка створив у с. Пилипчі Переяславського повіту Полтавської губернії таємне товариство “Громада”, яке мало з прибуттям до села польських повстанців виступити з ними “на панів і ... убивати тих, хто утискував і кривдив селян” [11].

На початку перших антиурядових маніфестацій польського населення Південно-Західний край перебував у контексті царської аграрної реформи, яка супроводжувалася активною протидією селянства. Таким чином київський, подільський і волинський генерал-губернатор І. Васильчиков був змушений організовувати жорстке дотримання державного порядку у краї. Від 6 липня 1862 він став командувачем Київського військового округу. Це був наслідок воєнної реформи, в результаті якої утворено Варшавський (Польща), Віленський (Литва) та Київський (Україна) військові округи. Зосередження військової і цивільної влади в руках трьох генерал-губернаторів таким чином мало сприяти забезпеченню максимального контролю над ситуацією у найбільш революційно небезпечних західних регіонах Російської імперії. Основним осередком повстанського руху у Південно-Західному краї стала Волинська губернія. Саме тому Васильчиков

змушений був скасувати там чинність дворянських виборів та запровадити військовий стан в адміністративному центрі губернії – місті Житомирі.

Провідниками польського патріотичного руху Київської, Подільської й Волинської губерній з боку “білих” стали Анджей Замойський, Мар’ян Лангевич та інші; “червоні” ж розділилися на два крила – праве, більш помірковане, яке схилилося до консервативних поглядів “білих”, та радикальне ліве, яке дотримувалося позиції політичного союзу з Росією й визнавало право українського, литовського і білоруського народів на самовизначення. Саме тому вони активно використовували гасло Польського повстання 1830–1831 “За нашу і вашу свободу!”. Це крило представляли, зокрема, Зігмунд Падлевський, Костянтин Калиновський (1838–1864), Зігмунд Сераковський та Ярослав Домбровський (1836–1871). Останній був одним із найбільш видатних представників в історії польського визвольного руху. Він походив із родини зубожілих дворян Житомира, отримав військову освіту. В 1860 почав налагоджувати зв’язки з польськими конспіраторами. Від 6 лютого 1862 проживав у Варшаві, де розпочав підпільну роботу як один із керівників Комітету російських офіцерів в Польщі та член Центрального Національного Комітету (ЦНК), утвореного в червні 1862. ЦНК утворив таємні комітети в Королівстві Польському, а також у Литві, Білорусі й Правобережній Україні, мав своїх представників у європейських країнах.

Події, що розгорнулися наприкінці 1862 – на початку 1863 у Польщі, змусили польських повстанців прискорити свій виступ, запланований спочатку на весну 1863. Розгадавши намір царизму проведенням рекрутського набору, ініційованого главою російської адміністрації в Польщі О. Вельопольським, вилучити за заздалегідь підготовленими списками (що включали 12 тис. чол.) з районів, охоплених визвольним рухом, революційну молодь і послабити організації “червоних”, в яких було чимало змовників, Центральний національний комітет, щоб перешкодити цьому, призначив національне повстання у ніч з 22 (10 ст.ст.) на 23 (11 ст.ст.) січня 1863.

ЦНК видав спеціальний Маніфест, де, поряд із закликом до зброї, проголошувалася свобода і рівноправність усіх громадян країни незалежно від їх соціального походження, віросповідання і національної приналежності. Маніфест закликав до повстання “всіх синів Польщі, безвідносно до віри і роду, походження та верстви”: “Земля, якою Народ хліборобів користувався донині на правах чиншу чи панщини, стає від цього моменту його безумовною власністю, віковичним спадком. Збитки власників будуть винагороджені з державної казни. Всі чиновники та наймані робітники, що вступають у ряди захисників краю, або у випадку почесної смерті на полі слави – їхні родини отримають з народної власності наділ землі, що її захищали від ворогів. Отож до зброї, Народе Польщі, Литви та Руси, до зброї, бо година спільного визволення вже пробила...” [9]. Отже, документ передбачав скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі.

В цей день в різних містах окремі загони здійснили збройні напади на російські гарнізони (таких нападів нараховувалося близько 15 – у Плоцьку, Кельцях, Лукові, Курові, Ломазах, Россосі). Внаслідок поганого озброєння польських загонів і розрізненості дій перші сутички повстанців з москалями були незначні. Російським військам був дано наказ стягтися в найважливіші стратегічні пункти; пізніше це розпорядження було скасовано і начальникам окремих загонів надано право діяти згідно з місцевими умовами.

Лікар з Дубенки Холмського повіту українець Іван Нечай (1818–1863) організував партизанський загін. У ніч проти 23 січня 1863 його відділ несподівано атакував Грубешів й очистив місто від царських військ. Здобувши зброю і гроші, Нечай почав жваву бойову діяльність. Він зібрав під своєю командою біля 400 повстанців, серед яких більшість становили українці. Накази у відділі Нечая видавалися українською і польською мовами, а солдати шанобливо називали хороброго доктора “батьком”. Загін Нечая вирушив на Краснистав. Під Рудкою 17 лютого, відтак 22 лютого в районі села Жалина в бою з численними регулярними військами, які оточили повстанців, загинуло понад 150 героїв, а 22 потрапили в полон. Серед них – і поранений командир І. Нечай. Засуджений російським військовим судом на кару смерті, був розстріляний 19 березня 1863 в Красниставі. Він помер з окликом: “Хай живе свобода!” [7].

У лютому 1863 ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатися до повстання. Щоб привернути на свій бік селянство, повстанці проголосили “Золоту грамоту”, у якій обіцяли, що у власність селян навечно й без оплати переходять орні землі та майно, за які зараз селяни мали сплачувати чинш чи відробіток панам. Селяни сприйняли відозву по-різному. Іноді охоче, але часом, як на Київщині, насторожено, не даючи їй віри. Траплялися навіть напади на повстанців, що зачитували селянам “грамоти”. Як сказав Павло Ясениця, подекуди “український люд боровся з повстанням не тому, що воно було польським, а тому, що він вважав його панським” [9]. Окрема відозва була випущена до поляків на Русі, яка закликала до надання допомоги повстанню в Литві й Польщі.

На Серадзькій землі успішну повстанську діяльність вів командир 32-особового партизанського відділу Макар Дрогомирецький (1842–1863), народжений в Україні, якого повстанці назвали “Князем”. Після низки бойових дій і зради одного з учасників, 12 лютого 1863 він опинився в оточенні майже півтисячного російського загону, був поранений у бою під Пишковом Серадзького повіту, відтак його вбили пострілами й закололи понад тридцятьма багнетами. На Серадзькій землі загинули також кілька солдатів-українців, які, попавши у повстанський полон, перейшли на сторону повстанців. Були це, зокрема: Василь – розстріляний 26 березня в Лодзі, Григорій – загинув у бою під Крушином 29 серпня 1863, повстанський хірург у лазаретах Відави Ізидор Коперницький – вояк генерала Тучановського [7]. Відомі десятки інших українців, які діяли в партизанських загонах у Підляшші й на Холмщині; багато з них віддали своє життя за свободу Польщі й України.

У травні 1863 ЦНК перетворився у Національний уряд (НУ), створив розгалужену підпільну адміністративну мережу (поліція, податки, пошта тощо), яка тривалий час успішно діяла паралельно з царською адміністрацією.

Тим часом почала з'являтися безліч нових повстанських загонів, а старі не переставали поповнюватися. Повстання охоплювало нові райони, в загонах встановлювалася правильна військова організація. В результаті царизмом було відновлено військовий стан, скасований у кінці 1862. У повстанській армії налічувалося лише бл. 20 тис. погано озброєних бійців, тоді як царська армія, що протистояла їм, складалася зі 125 тис. (потім 164 тис.) добре навчених і озброєних солдатів і офіцерів. Тому повстання носило характер партизанської війни, під час якої відбулося близько 1 200 битв і сутичок. Розпал військових дій падає на літо 1863. Найбільших зіткнень, за офіційними повідомленнями, було в 1863 – 547, в 1864 – 84.

Навесні 1863 повстання почало поширюватися на землі Правобережної України. Керівництво ним здійснював створений за рік до того “Провінційний комітет на Русі”. ЦНК, як уже зазначалося, звернувся до українських селян із так званими “Золотими грамотами”, у яких містилася обіцянка надання землі селянам у довічне користування з виплатою чиншу власникам і заклик до підтримки повстання. Втім з боку українського селянства ініціатива польської шляхти не завжди отримували належну підтримку, оскільки селянство вважало, що такі ініціативи не повністю відповідають його земельним інтересам.

На Правобережній Україні повстанські загони склалися переважно з місцевого польського населення, головним чином дворянства і дрібної шляхти. Так, з 1 341 репресованого учасника повстання після його придушення по Київській губернії понад 66% становили дворяни, близько 14% – селяни і міщани, 20% – однодворці та почесні громадяни; у Волинській губернії на 903 репресованих припадало: дворян – 569, селян і міщан – 140, однодворців 162 та представників інших станів – 32 чоловіка. Були численні випадки участі в повстанні представників католицького духовенства [11]. Повстанці вирушали в села і, зібравши селян, закликали їх до боротьби проти царизму, за свободу. У своїх “Золотих грамотах” вони роз'яснювали мету повстання і що воно дасть українському селянству в разі перемоги. В ряді місць українські селяни прихильно ставилися до повстанців. Так, у с. Насташка Васильківського повіту їх зустрічали хлібом-сіллю, а у с. Великополовецьке того ж повіту, Гуровець Бердичівського повіту та в деяких інших селах – вступали до повстанських загонів і разом з польськими патріотами мужньо билися з царськими військами.

На бік повстанців перейшов 51 українець з військових, які служили в царській армії. Серед них – офіцер-українець Андрій Потебня, який загинув смертю героя в бою під Пясковою Скелею (тепер на території Польщі) 20 лютого 1863. За неповними даними, в повстанських загонах, що зі зброєю в руках боролися проти царських військ, взяло участь понад 500 українців, білорусів та представників інших народів, що мешкали на території



тодішньої Російської імперії. Тільки на Правобережній Україні у 1863–1864 діяло 20 таких загонів, які нагадували польських “косіньєрів”. Певну частину у загонах повстанців складала також євреї, чиє соціальне та релігійне становище в царській Росії було настільки тяжким, що їм не доводилося обирати більш, чи менш вигідну для себе партію, а земельне питання, на відміну від селян, було для них не актуальним. Тому вони достатньо згуртовано вступали до лав повстанців.

Повстанські загони були не надто чисельними, оскільки в результаті відсутності згуртованості серед очільників руху та слабких земельних гарантій, наданих селянам, селянське населення України здебільшого воліло залишатися на нейтральній позиції, або навіть допомагало владі у протидії повстанцям. Пояснюється це насамперед обмеженістю аграрної програми повстанців, яка по суті передбачала збереження поміщицького землеволодіння і дещо змінену систему викупу. Зрозуміло, що такі перетворення не могли задовольнити селянство.

Керівниками повстання на території Правобережної України були виходець із дворян, уродженець села Агатівка (тепер – Бердичівського району Житомирської області) підполковник Едмунд Ружицький (1827–1893), Ізидор Коперницький та Олександр Яблоновський. Е. Ружицький був найуспішнішим польським генералом на Волині, волинські солдати називали його батьком, а в бій ішли, співаючи українських пісень. Він з 1848 служив у російській армії, а в 1854 закінчив Академію Генштабу. У 1861 вийшов у відставку в чині підполковника й оселився в Житомирі. В серпні – грудні 1862 був головою повстанської організації “Провінційний комітет на Русі” і входив до складу “Тимчасового уряду на Русі”. Разом з іншими керівниками він вимагав від центрального проводу повстання, щоб сильні повстанські загони увійшли із австрійської Галичини до Правобережжя. Повстанський комітет у Львові з цим планом не погодився, але Ружицький домовився з одним із керівників повстання, Висоцьким, що на початку травня почнеться рух на Київщині та Волині, якому допоможе загін Висоцького. Поділля мало повстати трохи пізніше.

Е. Ружицький планував почати повстання на півночі Волинської губернії. В цьому напрямку з Києва було відправлено кілька груп під керівництвом капітана Владислава Рудницького. На Волині селяни в цілому ставилися прихильно до повстанців. Натомість у збройних загонах на Київщині участь брала переважно польська шляхта.

Наприкінці квітня групи повстанців, які перейшли з Галичини, з’явилися у Волинській губернії, а потім у Київській, особливо в Васильківському повіті, в маєтку графів Браніцьких. Чеський історик і політичний діяч Франтішек Палацький писав про це так: “Ті малороси, які, можливо, тепер разом із поляками борються проти росіян, воюють не під знаменами малоросійськими за політичну самостійність Малої Русі, але, як і поляки, за відновлення старої Польщі” [9].

Найбільші з цих загонів в Україні під проводом Е. Ружицького, В. Рудницького намагалися чинити опір царським військам. Ружицький на

початку травня на чолі близько 200 кіннотників виступив до Любара (тепер Житомирська область), а потім перейшов до Полонного (тепер Хмельницька область) на Волині, де закріпився і якийсь час даремно чекав на перехід кордону з боку Австрійської Галичини загону Висоцького.

17 травня (5 травня за ст.ст.) стався бій під с. Миропіль (Романівський район Житомирської області), який поляки вважають своєю перемогою (росіяни теж). Проте Едмунд Ружицький залишив у Мирополі відділ піхоти під проводом Владислава Цехоньського, а сам із кінними повстанцями пішов на Поділля. Незважаючи на це, повстання на Поділлі не спалахнуло, не в останню чергу через те, що терен тут не дуже придатний до партизанських дій – на території Подільської губернії було недостатньо лісів.

Тим часом 22 (10 за ст.ст.) травня загін Цехоньського був розбитий росіянами під с. Миньківці (Іллінецький район Вінницької області). Його залишки приєдналися до Ружицького. 26 травня під Салихлою (Красилівський район Хмельницької обл.) стався останній на території України значний бій повстанців з царським військом, де Ружицькому вдалося відірватися від росіян та перейти в ніч на 27 травня (17.05 за ст.ст.) зі своїм загоном через кордон до Галичини, де він здався австрійцям. Отже, дана кампанія тривала 3 тижні. Її завершення стало початком кінця для повстання на Правобережній Україні. З часу першої появи повстанських груп (26 і 27 квітня) в Київській губернії через 8 днів, а у Волинській через 20 днів практично не залишилося жодного збройного повстанця.

Наступні спроби найбільш потужних повстанських загонів вторгнутися з Галичини до Волинської губернії, наприклад у м. Радзівілів (1 липня/19 червня за ст.ст.) та у Ждзар (1 листопада/20 жовтня за ст.ст.), скінчилися невдачею. Повстання тут було припинене відносно швидко. Адже сили були нерівні. На придушення народного виступу царизм кинув велику й добре озброєну армію. Тільки у Київському військовому окрузі російських військ було до 45 тисяч.

До того ж, як уже зазначалося, селянин часом з недовір'ям ставився до польського шляхтича, вважаючи його заклики і дії нещирими. Ще більше це недовір'я зросло, коли в квітні 1863 до керівництва польським визвольним рухом прийшли “білі”, які взагалі виступали проти будь-якої спілки з селянством. Українське селянство не стало підтримувати й політичну програму повстанців про відновлення Польщі в кордонах 1772. Повстанці часом не могли порозумітися з українцями, яким тоді були далекі польські уявлення про громадянське суспільство. Все це та загальна темнота й відсталість селянства зумовили байдуже, а то й негативне ставлення українського і білоруського населення до визвольного руху, що й приречло його на поразку.

Маловідомим фактом історії Січневого повстання є те, що повстанським відділом, який найдовше боровся з царатом, був загін ксьондза Бжузки з Люблинщини, до складу якого входило чимало українців. Його розгромлено щойно у квітні 1865. Газета “Wytrwałość” писала про це: “З Підляшшя повідомляють, що там все ще веде підпілля ксьондз Бжузка на

чолі відділу з поляків та українців, які втекли з московського війська і яких вже саме це змушує до боротьби до останньої краплі крові”. Українці служили добровольцями в організованому на Волині відділі Ружицького. Мемуарист тих років згадує, що у відділі “побіч мови і команди польської бриніла часто мова русинська (українська), русинська пісня часто піднімалася над рядами...” [7].

Невдача повстання була закладена вже від самого початку. Зокрема, помилка організаторів полягала в безперервному протистоянні партій “білих” та “червоних”. Вони не здатні були досягти згоди, по черзі призначаючи “диктаторів” кожна зі свого боку (Людвіг Мерославський, Маріан Лангевич), і зрештою, після діяльності Жонду (підпільного уряду) головою Національного уряду було обрано генерала Ромуальда Траугутта (1826–1864). Проте час було втрачено – Олександр II встиг вжити нагальних заходів, призначивши влітку 1863 на посаду голови Північно-Західного краю графа М. Муравйова, а намісником Царства Польського – Ф. Берга, котрі жорстоко придушили революційну діяльність, за що, зокрема, Муравйов отримав прізвисько “вішатель”. Навесні 1864 було оприлюднено укази про селянську реформу, яка у західних губерніях провадилася на більш вигідних умовах, ніж в інших регіонах імперії. Це привернуло селянство на бік уряду та певним чином заспокоїло його. До літа – осені 1864 повстання було майже придушено, тільки окремі загони протрималися до початку 1865. Вкрай незадовільна підготовка повстанців, нечисленність їх складу, розрізненість, нестача зброї і досвідчених командирів привели повстанців до невдачі.

Всі повстанські загони на Правобережній Україні були розгромлені царськими військами, при цьому 569 чол. убито і 109 поранено. Частині повстанців вдалося відступити на захід, на територію Галичини, що перебувала під владою Австрії. Керівники визвольного руху (Р. Траугутт, З. Сераковський, К. Калиновський та ін. були страчені через повішення). Я. Домбровський ще 14 серпня 1863 був заарештований і поміщений у Варшавську цитадель. Після провалу повстання він був засуджений до 15 років каторжних робіт, але в грудні 1864 зумів здійснити втечу з московської пересильної в’язниці. У 1865 вдалося звільнити із заслання і жінку Домбровського – Пелагію, після чого подружжя емігрувало до Європи. У 1871 Домбровський приїхав у Париж, де став членом Паризької комуни, і трохи згодом, отримавши звання генерала, очолив війська комунарів. 23 травня 1871 він загинув під час штурму Парижа версальськими військами.

Активна фаза повстання тривала понад рік. Слідством встановлена участь у ньому бл. 77 000 чоловік [8]. За час повстання, за офіційними даними, загинуло близько 30 тис. його учасників, кілька тисяч обеззброєно і ув’язнено. Покарано 38 тис. чол., з них 800 відправлено на каторгу, 24 700 віддано в арештантські роти до армії, а їх майно (3,5 тис. маєтків) конфісковано. Після 1863, як і 32 роки тому (в 1831), багато поляків (тепер 10 тис.) переселилися за кордон.

Додатковим покаранням став спеціальний податок, яким було обкладено польських землевласників. Уряд виявив надмірну жорстокість

щодо повсталих та їх близьких, яку відзначала вже радянська історіографія [11]. Репресії зачепили сім'ї учасників повстання, які висилалися до центральних губерній Росії.

Всього за роки правління Муравйова було страчено 128 чол. Ще від 8,2 тис. [5] до 12,5 тис. [2] чол. відправлено на заслання в інші місцевості, зокрема до Сибіру або на каторгу. В основному це були безпосередні учасники повстання: католицькі священники та представники шляхти; частка католиків серед репресованих становила понад 95 % [5], що відповідає загальній пропорції учасників повстання [2]. Число репресованих жителів Київської, Подільської і Волинської губерній становило 4 470 чоловік. Втрати росіян у боротьбі з повстанцями визначаються в 3 343 чол. (з них 2 169 чол. поранених). Повішених повстанцями нараховують до 2 тис. чол. Окрім цього, під час повстання було вбито або пропало без вісти 1 174 російських солдати і офіцери [10]. Щоправда, всі ці цифри неточні й спірні.

Проте, незважаючи на трагічний кінець Польського повстання 1863–1864, воно в цілому мало позитивне історичне значення. Його вплив на подальшу історію Європи неможливо переоцінити. Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх польських національно-визвольних повстань XIX ст., сприяло зростанню національної свідомості все ширших верств польського суспільства. Під його впливом загострилася класова боротьба на селі, і це змусило царизм прискорити проведення реформи, піти на поступки, що певною мірою полегшували тяжке становище селянства, сприяли розвитку прогресивнішого, капіталістичного ладу.

**Висновки.** Січневе повстання 1863 стало героїчною сторінкою польської історії, а водночас воно засвідчило спільну боротьбу народів Східної Європи проти московських окупантів. Усе це та просвітницька робота в майбутньому сприяли укріпленню національних ідей, які стали підґрунтям для створення нових самостійних європейських держав.

### *Література*

1. Бачинська Олена. Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8484-22-3/15.pdf>
2. Бендин А. Ю. Образ Виленского генерал-губернатора М. Н. Муравьева в современной белорусской историографии // Беларуская думка : общественно-политический и научно-популярный журнал Администрации Президента Республики Беларусь. – Минск, 2008. – Июнь. – С. 42–46.
3. Бендюг В. Польські повстання: український аспект (завершення теми) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://h.ua/story/97423/>
4. Гуржій О. І., Ресент О. П. Славетні битви на теренах України. – К. : Арій, 2012. – 336 с.
5. Зайцев В. М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (опыт статистического анализа) / В. М. Зайцев. – М. : Наука, 1973. – 264 с.
6. Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html>

7. Колянчук Олександр Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013) // Історія. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nasze-slowo.pl>
  8. Миловидов А. И. Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края : в 2 ч. – Ч. 2. Переписка о военных действиях с января 10-го 1863 года по 7-е января 1864 года. – Вильна, 1915. – С. 56.
  9. Польское восстание (1863) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki>
  10. Українці у Січневому повстанні проти Російської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24881992.html>
  11. Хотеев А. Восстание 1863 года и политика “русификации” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sobor.by/1863.php>
- Отримано 1.10.2014

*Summary*

***Mozgovyi Ivan. January Uprising in Poland and Ukraine.***

*The paper analyzes the reasons, prerequisites and circumstances of anti-Moscow uprising in Poland in 1863–1864. Attention is focused on supporting of the uprising by Ukrainian population in Right-Bank Ukraine, the role of religious factor in the process. Causes of the differences between the main “wings” of the rebels are investigated. Values for insurrection of good neighborly relations between Ukrainian and Polish peoples and unity of efforts in the fight against the common enemy invaders are showed.*

***Keywords:*** *Poland, Ukraine, clergy, armed insurrection, national liberation movement.*

Мозговий, І. Січневе повстання в Польщі і Україна / І. Мозговий // Світогляд – Філософія – Релігія : збірник наукових праць. – Вип. 7. – Суми: УАБС НБУ, 2014. – С. 105–119.